

Alienacja rodzicielska a przemoc emocjonalna – podejście systemowe w diagnozie problemu

Magdalena Błażek^a, Aleksandra Lewandowska-Walter^b

^aKatedra Psychologii Gdańskiego Uniwersytetu Medycznego,

^bInstytut Psychologii Uniwersytetu Gdańskiego

Artykuł jest analizą alienacji rodzicielskiej z perspektywy diagnozy psychologicznej umożliwiającej jej odróżnienie od reakcji dziecka na rodzica faktycznie krzywdzącego. W pierwszej kolejności należy wskazać, że wywieranie na dziecko wpływu prowadzącego do alienacji jest formą emocjonalnej przemocy i powoduje skutki podobne do innych form jego krzywdzenia. Opiniowanie i wyciąganie wniosków wyłącznie na podstawie diagnozy dziecka nie jest wystarczające. Opierając się na współczesnych modelach alienacji rodzicielskiej, proponujemy systemowe podejście do jej diagnozowania, w którym konieczne jest uwzględnienie psychologicznej charakterystyki funkcjonowania dziecka, cech funkcjonowania rodziców oraz interakcji między nimi, podłoża motywacyjnego towarzyszącego alienacji, a także relacji każdego z rodziców z dzieckiem. Artykuł kończą wskazówki mogące służyć diagnozie alienacji rodzicielskiej i różnicowaniu tej sytuacji z innymi formami przemocy oraz sygnalizujące sytuacje złożone, w których dziecko doświadcza wielu form krzywdzenia.

SŁOWA KLUCZOWE:

ALIENACJA RODZIELSKA, PRZEMOC, RODZINA JAKO SYSTEM, DIAGNOZA RÓŻNICOWA

ALIENACJA RODZICIELSKA – DEFINICJE I WSPÓŁCZESNE MODELE

Pomerańska-Bielecka (2021) w swoim tekście poświęconym penalizacji alienacji rodzicielskiej twierdzi, że jest to zjawisko wysoce szkodliwe społecznie i przyczyniające się do tego, że część członków społeczeństwa (alienowane dzieci) nie mają takich samych warunków rozwoju jak inni jego członkowie. Autorka wskazuje, że penalizacja tego zjawiska jest niezbędna, mimo że dotyczy bardzo delikatnych, złożonych i wielowymiarowych relacji rodzinnych. Należy jednak podkreślić, że może przyczynić się do postrzegania rodziców bezzasadnie izolujących dziecko jako osób je krzywdzących. Jak poważne mogą być skutki alienacji pisze Szenkowski (2012). Analiza ta jest o tyle ważna, że dotyczy realiów polskiego społeczeństwa żyjącego w obszarze działania polskiego systemu prawnego.

Jak wskazują Johnston i Sullivan (2020), alienacja rodzicielska (*parental alienation* – PA) jest zagadnieniem najczęściej rozpatrywanym w odniesieniu do rozwodu lub rozpadu relacji rodziców wspólnego dziecka i definiowana poprzez zachowania bądź reakcje dziecka wobec rodzica alienowanego lub stosunek dziecka do niego. Geneza tego stosunku jest przypisywana oddziaływaniom drugiego rodzica (zwanego w piśmiennictwie rodzicem preferowanym), które prowadzą do izolowania się i niechęci dziecka w stosunku do rodzica alienowanego (Baker, 2005a, 2005b, 2006; Darnall, 2011; Gardner, 2002a). Jeśli tego rodzaju sprawy opiekuńcze (jako sprawy o kontakty, rodzaj opieki lub ograniczenie bądź pozbawienie władzy rodzicielskiej) trafiają do sądu, mogą być postrzegane jako postępowania, w których tle występuje przemoc będąca źródłem niechęci dziecka do spotkań z rodzicem. Taka identyfikacja problemu może prowadzić do nieprawidłowych rozstrzygnięć sądowych.

Pojęcie PA (dokładniej w tamtym czasie: zespołu alienacji rodzicielskiej [*parental alienation syndrom* – PAS]) wprowadził w roku 1985 Gardner, identyfikując towarzyszące rozstaniu rodziców spory o opiekę nad dzieckiem jako główne źródło problemu. Zwracał on przy tym uwagę, że PAS musi być odróżniany od rzeczywistego znęcania się lub zaniedbywania, gdy wrogość dziecka wobec rodzica może być uzasadniona. Zdaniem tego autora występuje osiem przejawów PAS:

1. oczernianie niepreferowanego/alienowanego rodzica;
2. nierealistyczne i mało znaczące uzasadnienia dla deprecjonowania rodzica;
3. brak ambiwalencji w stosunku do niepreferowanego rodzica;
4. przekonanie dziecka, że prezentuje własne poglądy;
5. jednoznacznie pozytywna relacja z rodzicem preferowanym;
6. brak poczucia winy z powodu okrucieństwa lub wykorzystywanie niepreferowanego rodzica;

7. posługiwanie się tzw. zapożyczonymi scenariuszami, tj. opowiadanie historii preferowanego rodzica
8. przenoszenie wrogości na innych członków rodziny i przyjaciół rodzica alienowanego.

Zdaniem Gardnera (2002b) objawy te występują w różnym nasileniu – od łagodnego przez umiarkowane do silnego.

Klasyfikacja zachowań rodzicielskich wywołujących PA u dzieci również nie uległa zmianie, odkąd została pierwotnie zaproponowana (por. Błażek, Lewandowska-Walter, 2017; Clawar, Rivlin, 2013; Gardner, 1986, 1997, 1992a; Konopka, Samochowiec, 2009). Do zachowań tych zalicza się: pranie mózgu / programowanie, oczernianie rodzica alienowanego, poszukiwanie zemsty, zakłócanie odwiedzin i komunikacji, posługiwanie się kłamstwem wobec zarówno dziecka, jak i innych osób, łamanie prawa itp. Zwraca się przy tym uwagę na brak zaburzeń psychicznych u rodzica alienującego, który w innych sferach i rolach życiowych funkcjonuje prawidłowo.

W obecnie prowadzonych badaniach zwraca się uwagę na konieczność odejścia od jednostronnego rozumienia alienacji i akcentuje się wieloczynnikowe uwarunkowania sytuacji, w której dziecko odrzuca relację z drugim rodzicem (Friedlander, Walters, 2010; Johnston, Sullivan, 2020; Saini, Johnston, Fidler, Bala, 2016; Warshak, 2020). Wśród tych czynników wymienia się sposób reagowania rodzica alienowanego na zachowanie dziecka, brak umiejętności radzenia sobie z negatywnymi emocjami, doświadczanie osobistej przykrości i związane z nią reakcje (Warshak, 2003), wraz z innymi psychologicznymi i rodzicielskimi charakterystykami (Gordon, Stoffey, Bottinelli, 2008; Johnston, 2003; Johnston, Walters, Olesen, 2005a).

Alienacja rodzicielska (przez Warshaka [2003] nazywana irracjonalną alienacją rodzicielską) różni się od wyobcowania, odcięcia lub separowania się (*estrangement*), do których dochodzi, gdy dziecko odrzuca rodzica z uzasadnionych powodów, takich jak znęcanie się czy zaniedbanie rodzicielskie (Garber, 2011; Kelly, Johnston, 2001). Kwestie rozstrzygnięć sądowych w sprawach opiekuńczych i opiniowania sądowego przez biegłych psychologów dodatkowo komplikuje to, że zjawiska alienacji i wyobcowania nie muszą być wykluczające się, co znakomicie pokazuje schemat zaproponowany przez Johnstona i Sullivana (2020), którzy uwzględniają w nim szeroki zakres uwarunkowań reakcji dziecka.

Ważne zatem wydaje się zrozumienie różnicy w sposobie funkcjonowania dziecka i jego rodziców w sytuacji doświadczania znęcania się czy zaniedbania, w sytuacji alienacji oraz w sytuacjach złożonych, gdy następstwem faktycznego doświadczenia

przemocy są zachowania alienacyjne ze strony jednego z rodziców prowadzące do wzmocnienia skłonności dziecka do unikania kontaktu z drugim rodzicem. W piśmiennictwie toczy się także dyskusja nad kwalifikacją alienacji jako formy krzywdzenia (Haines i in., 2020; Harman Kruk, Hines, 2018; Kelly, Johnston, 2001), a nawet przemocy w rodzinie (Poustie, Matthewson, Balmer, 2018).

Niezależnie od kwalifikacji alienacji istnieje z pewnością pilna potrzeba głębszej analizy wszystkich czynników związanych z odrzuceniem rodzica przez dziecko, aby w procesach sądowych podejmować adekwatne do rzeczywistej sytuacji dziecka, stosując kryteria pozwalające odróżnić alienację (nawet jeśli traktujemy ją jako formę przemocy) od krzywdzenia bezpośredniego (Milchman, Geffner, Meier, 2020; Saini i in., 2016).

ALIENACJA RODZICIELSKA – PROBLEM W SYSTEMIE RODZINNYM

Kwestią istotną jest umiejscowienie PA jako kategorii diagnostycznej w klasyfikacjach DSM i ICD. Jak podaje Garber (2020), w odniesieniu do alienacji powinniśmy skupić się bardziej na dynamice relacji wewnątrzrodziny niż na diagnozie, co w istocie wyklucza włączenie jej jako zespołu lub zaburzenia do klasyfikacji. Autor ten uzasadnia swoje stanowisko także brakiem wystarczających danych empirycznych uzasadniających takie rozpoznanie. Zespół alienacji rodzicielskiej nie doczekał się empirycznego wsparcia wystarczającego do uzasadnionego uznania go za zaburzenie psychiczne. Głównym argumentem jest sprzeciw wobec uznania dzieci uwikłanych w konflikty rodzicielskie za chore czy prezentujące symptomy zaburzeń (por. Houchin, Ranseen, Hash, Bartnicki, 2012). W piśmiennictwie pojawiają się argumenty przemawiające za traktowaniem PA jako problemu zdrowotnego. Wiążą się one ze wzrastającą liczbą badań w tym obszarze oraz korzyściami z diagnozowania takich sytuacji w celu zapobieganiu niewłaściwemu wykorzystywaniu PA przez rodzica stosującego przemoc. Jak podkreślają Bernet i Baker:

wśród specjalistów zajmujących się zdrowiem psychicznym, którzy pracują z dziećmi rozwiedzionych/rozstających się rodziców, prawie nie ma sporu, że PA występuje u wielu dzieci, których rodzice angażują się w trwałe, intensywne konflikty. Wskazują ponadto, że dzieci te, a także ich rodzice powinni być poddawani oddziaływaniom korygującym czy terapeutycznym na wczesnym etapie, kiedy możliwe jest zapobieganie poważniejszym problemom psychicznym. Włączenie PA do kolejnych wydań DSM i ICD ułatwi prowadzenie badań dotyczących tego stanu psychicznego, wzmocni świadomość i zrozumienie klinicyстів dla PA oraz zwiększy prawdopodobieństwo,

że dzieci po rozwodzie będą miały zdrowe relacje z obojgiem rodziców. Ważne jest przy tym poszerzenie i pogłębienie zarówno jakościowego, jak i ilościowego podejścia badawczego. (2013 s. 103–104; tłum. własne)

Wsparciem dla stanowiska Garbera jest natomiast praca Harmana i in. (2019), którzy podkreślają wpływ PA na dzieci, niepreferowanego rodzica i cały system rodzinny. Wpływ ten ma charakter zarówno krótko-, jak i długoterminowy i jest wielowymiarowo szkodliwy dla dobrostanu dzieci (m.in. Baker, Ben-Ami, 2011; Verrocchio, Marchetti, Carrozzino, Compare, Fulcheri, 2019), zdrowia psychicznego niepreferowanego rodzica (np. Balmer, Matthewson, Haines, 2018), adaptacji psychologicznej (Tavares, Crespo, Ribeiro, 2020) i relacji rodzic–dziecko (np. Monè, Biringen, 2006). Pierwsze badania empiryczne, w większości oparte na retrospektywnych raportach młodych dorosłych alienowanych w dzieciństwie lub okresie dojrzewania, dotyczyły głównie zachowań alienujących rodziców (np. Baker, 2005a 2005b, 2006) oraz subiektywnych doświadczeń dzieci (np. Baker, Chambers, 2011; Godbout, Parent, 2012; Hands i Warshak, 2011; Verrocchio, Baker, Bernet, 2016; Verrocchio, Baker, Marchetti, 2018).

Kwestia styku alienacji i krzywdzenia nadal pozostaje otwarta, gdyż preferowany rodzic może postawić rodzicowi niepreferowanemu fałszywe zarzuty o maltretowanie, zaniedbanie lub brak zainteresowania dzieckiem w celu uzyskania opieki lub decyzji o miejscu zamieszkania, a jednocześnie zarzut stosowania PA może mieć na celu odciążenie uwagi od faktycznie występującej przemocy (Kelly, Johnston, 2001). Profesjonaliści (np. sędziowie i klinicyści) powinni dokonać kompleksowej oceny sytuacji i wszystkich wchodzących w grę czynników, aby odróżnić ochronne zachowania rodzicielskie (w sytuacji krzywdzenia dziecka) od zachowań alienujących (Drozd, Olesen, 2004).

Wartościowe wytyczne dla procesu diagnostycznego zawiera czteroczynnikowy model PA (Baker, 2020). Zgodnie z jego założeniami, aby stwierdzić alienację powinny być spełnione następujące warunki:

1. uprzednia pozytywna relacja między dzieckiem a obecnie odrzuconym rodzicem;
2. brak maltretowania przez odrzuconego rodzica;
3. stosowanie zachowań alienujących przez pierwszoplanowego opiekuna;
4. obecność behawioralnych przejawów wyobcowania u dziecka opisanych przez Gardnera (1998).

Model ten został przetestowany empirycznie i w wyniku analiz uznano, że obecność wszystkich czterech czynników świadczy o alienacji, a nieobecność jednego z nich stanowi podstawę do poszukiwania innych niż alienacja przyczyn problemu.

Czynnik pierwszy odnosi się do zdolności alienowanego rodzica do nawiązania uczuciowej relacji z dzieckiem w okresie poprzedzającym odrzucenie. W pewnym sensie eliminuje to możliwość powoływania się na alienację jako na przyczynę problemów w relacji przez rodziców mało zaangażowanych, obojętnych uczuciowo w relacji z dzieckiem lub wręcz negatywnie do niego nastawionych. Pierwszy czynnik, wcześniejszy pozytywny związek między dzieckiem a teraz odrzuconym rodzicem, pokazuje, że odrzucony rodzic zarówno miał kompetencje do budowania relacji, jak i realnie tę więź kształtował. Analiza tego aspektu pozwala na różnicowanie rodziców, którzy byli nieobecni, niezaangażowani i obojętni od rodziców będących ofiarą PA. To rozróżnienie stanowi integralną część teorii PA. Gardner (1998) pisał, że ma na myśli tylko tych, którzy byli dobrymi, oddanymi rodzicami. Założeniem teorii PA jest to, że faworyzowany rodzic nastawia dziecko przeciwko rodzicowi, z którym dziecko miało kiedyś bliską i pełną miłości więź. Należy zatem ustalić, że więź między rodzicem a dzieckiem istniała wcześniej.

Czynnik drugi, czyli faktyczna nieobecność przemocy ze strony rodzica alienowanego wymaga wnikliwej diagnozy i analizy nie tylko obrazu psychologicznego potencjalnie krzywdzonego dziecka, ale całego systemu rodzinnego i relacji wewnątrzrodziny. Przesłanką leżącą z kolei u podstaw trzeciego czynnika jest obecność takich działań drugiego rodzica, taka jego postawa wobec drugiego rodzica, że wywiera ona negatywny wpływ na postrzeganie i doświadczenie drugiego rodzica przez dziecko. W konsekwencji myśli i uczucia dziecka związane z rodzicem alienowanym są wynikiem oddziaływań, a nie faktycznego doświadczenia dziecka.

DZIECKO WOBEC PROBLEMU ALIENACJI RODZICIELSKIEJ I PRZEMOCY EMOCJONALNEJ

W badaniach poświęconych postrzeganiu przez dziecko rodzica alienującego, w których wykorzystano miary krzywdzenia i alienacji, wykazano, że negatywne nastawienie dziecka do drugiego rodzica wpływa negatywnie na jego samoocenę (Baker, Ben-Ami, 2011). Alienujący rodzice mogą postrzegać swoje zachowania jako wynikające z troski i miłości, podczas gdy tak naprawdę wpływają one negatywnie na poczucie wartości dziecka. Skutki takich zachowań obserwowano również w sferze samodzielności i samoregulacji, która była obniżona, oraz wiązały się z podwyższonym poziomem depresji u dzieci. W innym badaniu (Baker, 2007) wykazano, że obniżone poczucie własnej wartości wpływa negatywnie na wszystkie aspekty życia dziecka, w tym jego dobrostan i zdolność do tworzenia oraz utrzymywania zdrowych i bezpiecznych relacji w życiu dorosłym. Analiza globalnych skutków

alienacji obejmująca całościowe funkcjonowanie dziecka, jego dobrostan, procesy motywacyjno-wolicjonalne, samoregulację czy zdolność do budowania relacji wskazuje, że są one podobne do tych, z którymi mamy do czynienia w przypadku krzywdzenia dziecka. Zatem dyskusja toczy się wokół dwóch kluczowych zagadnień – czy alienacja jest formą krzywdzenia oraz jak ją odróżnić od bezpośredniego krzywdzenia lub zaniedbywania (Bernet i in., 2018; Blagg, Godfrey, 2018).

Mimo rosnącego zainteresowania PA badania empiryczne na ten temat są raczej metodologicznie słabe, a uwagę w nich skupia się głównie na dzieciach i rodzicach alienowanych, niewiele jej poświęcając cechom, przekonaniom i doświadczeniom rodziców odpowiedzialnych za alienację. Wśród czynników wpływających na taki stan rzeczy za główny należy uznać trudności we włączeniu do badań empirycznych stron zaangażowanych w spory sądowe. Strony te są często poddawane opiniowaniu sądowno-psychologicznemu, ale materiał pochodzący z tych badań rzadko jest poddawany analizie naukowej. W rodzinach, w których dziecko stawia opór lub unika kontaktu z rodzicem, diagnosta musi rozważyć kilka hipotez. Jedna z nich mówi, że podstawą oporu dziecka przed kontaktem z rodzicem są normalne zmiany rozwojowe. Niskie kompetencje rodzicielskie, w tym słabe więzi, sztywne zachowania, nieobecność czy alienacja, to druga hipoteza. Trzecia możliwość to nadużycie, a czwarta jest połączeniem powyższych (Drozd, Olesen, 2004).

Baker i Verrocchio (2014) stoją na stanowisku, że dowodem na to, że PA jest formą przemocy, są konsekwencje psychologiczne dla dziecka w postaci obniżonego poczucia własnej wartości i braku bezpieczeństwa emocjonalnego w bliskich relacjach. W przypadku alienacji i przemocy emocjonalnej są one podobne, a zatem konieczna jest wnikliwa diagnoza różnicowa, tj. stwierdzenie, czy obecne symptomy występują jako efekt uwikłania dziecka w deprecjonującą osobę rodzica alienowanego działania ze strony głównego (zazwyczaj) opiekuna, czy też działania alienujące są następstwem faktycznie doświadczonej przemocy i próby uchronienia dziecka przed dalszym krzywdzeniem. Należy przy tym zwrócić uwagę na to, że przemoc psychiczna wiąże się z określonymi działaniami rodzica, takimi jak odrzucenie emocjonalne, negatywny stosunek emocjonalny do dziecka, zastraszanie, izolowanie dziecka, lekceważenie jego potrzeb i ich niezaspokajanie, zaniedbywanie itp. (APSAC, 1995; Binggeli i in., 2001; Hart i in., 2002).

Z powodu podobieństwa konsekwencji dla dziecka wskaźnik w postaci jego funkcjonowania psychologicznego może być niewystarczający do stwierdzenia, z jakim problemem mamy do czynienia. Dla diagnozy różnicowej ważny jest zatem nie tylko poziom behawioralny, ale także system przekonań dziecka i charakter jego stosunku do rodziców. W przypadku krzywdzenia przez rodzica, w stosunku do którego

dziecko reaguje separacyjnie, obserwujemy ambiwalencje i ambitendencje (rodzic krzywdzący praktycznie nigdy nie przejawia takich zachowań w sposób ciągły, są one przeplatane okresami dobrego kontaktu), często dziecko dąży do kontaktu, chcąc się upewnić, że jest ważne i kochane. Nawet dzieci doświadczające nadużyć w relacji z rodzicem rzadko całkowicie go odrzucają, gdyż w naturalny sposób dążą do uzyskania uczuć, bliskości i stworzenia z nim dobrej relacji (por. Baker, Creegan, Quinones, Rozelle, 2016).

W przypadku alienacji deklarowany stosunek dziecka do rodzica alienowanego jest negatywny, a trafnie opisane przez Gardnera (1985) objawy pozwalają stwierdzić brak uzasadnienia oraz płytkość emocjonalną przeżywania sytuacji podawanych przez dziecko jako argumenty świadczące o pozornie uzasadnionym odrzuceniu rodzica. Ponadto przy alienacji mamy do czynienia z odmiennym – niż w przypadku faktycznego doświadczenia przemocy ze strony rodzica, od którego dziecko się izoluje – funkcjonowaniem dziecka we wszystkich sferach. W sytuacji alienacji w sferze reakcji behawioralnych obserwujemy dystans wobec rodzica, który zresztą w łagodniejszych postaciach PA jest stosunkowo łatwy do przetłumaczenia, dla sfery emocjonalnej charakterystyczny jest brak ambiwalencji, poczucia winy, wstydu i ogólnego emocjonalnego przeżywania sytuacji odrzucenia rodzica, a w sferze poznawczej przekonania dziecka są natomiast bardzo jednoznaczne, najogólniej sprowadzające się do opisywanego przez Gardnera (1985, 1989) czarno-białego widzenia jednego rodzica jako złego, a drugiego – jako idealnego. Przy faktycznym doświadczeniu przemocy ze strony rodzica behawioralnie można obserwować dystans lub ambitendencje, w sferze emocjonalnej występuje ambiwalencja, a poznawczo obraz rodzica jest ubogi i niespójny, a jego werbalizacja wyraźnie obciążona działaniem mechanizmów obronnych.

Ochłodzenie relacji (*estrangement*) mogące być wynikiem różnych okoliczności, także normatywnych rozwojowo, objawia się u dziecka behawioralnie poprzez dystansowanie się, z eksternalizowanym brakiem ambiwalencji emocjonalnej, przy czym jego przekonania wskazują na pewną ambiwalencję lub postrzeganie przez nie siebie jako przyczyny braku kontaktu rodzicem oraz przekonanie o byciu niedoskonałym dzieckiem.

Milchman (2019) podkreśla, że PA spełnia kryteria krzywdzenia dzieci opisane w DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013), w której definicja przemocy mówi, że „Przemoc psychiczna wobec dziecka to nieprzypadkowe werbalne lub symboliczne działania rodzica lub opiekuna dziecka, które skutkują lub mają potencjał spowodowania znacznej krzywdy psychicznej dziecka”, a ponadto przemocą jest „ograniczanie lub ingerowanie lub bezpośrednie podważanie ważnych relacji dziecka

(np. ograniczanie komunikacji dziecka z drugim rodzicem i mówienie dziecku, że brak komunikacji jest z powodu braku miłości drugiego rodzica do dziecka)”. Alienacja rodzicielska wyraźnie spełnia te kryteria i przyjmując to założenie, priorytetem powinna być ochrona dziecka przed dalszymi oddziaływaniami rodzica alienującego. W praktyce diagnostycznej często jednak dochodzi do bagatelizowania problemów związanych z tą sytuacją, a uwagę koncentrują rodzic alienowany i dziecko, które bywa poddawane oddziaływaniom psychologicznym i terapii, co jak wskazuje Warshak (2015) jest poważnym błędem.

RODZIC ALIENUJĄCY

U podstaw działania rodziców alienujących mogą leżeć różne motywy (Namysłowska, Heitzman, Siewierska, 2009), które niekoniecznie muszą być uświadomione. Można do nich zaliczyć motywy bazujące na złości, urazie, poczuciu skrzywdzenia, motywy wynikające z błędów poznawczych w ocenie sytuacji emocjonalnej dziecka (przeniesienie własnych emocjonalnych przeżyć na dziecko), traktowanie dziecka jak partnera zastępczego i monopolizowanie jego uwagi na sobie, wzmacnianie poczucia własnej wartości poprzez pełne poświęcenia zaangażowanie w sprawy dziecka, zaspokajanie potrzeby uznania, akceptacji, szacunku przez rodzica alienującego itp.

Jak wskazuje Milchman (2019), problem diagnostyczny powoduje dobra autoprezentacja rodziców alienujących. W piśmiennictwie anglojęzycznym są oni określane czterema C – *cool* (sympatyczny, pozytywny), *calm* (spokojny, zrównoważony), *charming* (uroczy) i *convincing* (przekonujący). Zdaniem tej autorki skuteczni rodzice alienujący są dobrymi manipulatorami, co wiąże ona ze specyfiką ich funkcjonowania osobowościowego (zaburzenia ze spektrum narcystycznych, borderline i socjopatycznych). Z kolei rodzice alienowani prezentują się jako cztery A – *anxious* (niepokojni), *agitated* (poruszeni, wzburzeni, zmieszani), *angry* (źli, rozżaleni) i *afraid* (przestraszeni). Autorka upatruje w tym stylu autoprezentacyjnym poważnego problemu diagnostycznego, w wyniku którego rodzic alienujący jest postrzegany jako bardziej kompetentny rodzicielsko. Czynnikiem relacyjnym, który może być również błędnie oceniany przez diagnostów, jest patologiczne związanie dziecka z rodzicem (manifestujące się m.in. poprzez czarno-białe postrzeganie rodziców opisywane przez Gardnera), które nie jest zdrową więzią opartą na poczuciu bezpieczeństwa, ale raczej symbiotycznym zlaniem, w którym rodzic alienujący i dziecko mówią jednym głosem, często używając tych samych sformułowań (zapożyczone scenariusze). Efektem takiej więzi jest często obserwowana w takich przypadkach infantyliczność dziecka, brak samodzielności w myśleniu i podejmowaniu decyzji adekwatnych do

wieku, nieumiejętność określenia własnych preferencji w odniesieniu nawet do banalnych spraw, jak np. ulubiony smak lodów czy kolor, oraz dojmująca potrzeba upewniania się, że wypowiedzi i reakcje spotykają się z aprobatą pierwszoplanowego opiekuna. Taki sposób funkcjonowania przynosi długoterminowe szkody rozwojowe, stanowiąc argument przemawiający za uznaniem alienacji za przemoc psychiczną (Hart, Brassard, Baker, Chiel, 2018). Zdaniem Milchman (2019) nawet osoby wydawałoby się profesjonalnie przygotowane do takich diagnoz mylą czasem symbiotyczne uwikłanie, zlanie (fuzję) ze zdrową więzią.

Badania empiryczne (por. Baker, Ben Ami, 2011; Baker, Brassard, 2013; Baker, Chambers, 2011) zidentyfikowały 17 podstawowych zachowań rodzica alienującego. Są to zachowania, które mogą sprzyjać nieuzasadnionemu odrzuceniu drugiego rodzica przez dziecko:

1. oczernianie drugiego rodzica dziecku, aby stworzyć wrażenie, że drugi rodzic jest niebezpieczny, niekochający i niedostępny;
2. ograniczenie kontaktu dziecka z drugim rodzicem;
3. zakłócanie komunikacji dziecka z drugim rodzicem w taki sposób, że rodzic i dziecko nie mogą komunikować się w okresach separacji;
4. utrudnianie dziecku myślenia, rozmawiania i patrzenia na zdjęcia drugiego rodzica, a tym samym osłabienie więzi między nimi;
5. dystansowanie się emocjonalne, gdy dziecko okazuje zainteresowanie i uczucia w stosunku do drugiego rodzica;
6. stwarzanie wrażenia, że czas spędzony z drugim rodzicem jest negocjowalny i raczej niepożądany;
7. zmuszanie dziecka do odrzucenia drugiego rodzica;
8. mówienie dziecku, że drugi rodzic go nie kocha;
9. stwarzanie wrażenia, że drugi rodzic jest niebezpieczny;
10. zwierzanie się dziecku w sprawach osobistych i prawnych w celu nakłonienia dziecka do niechęci i złości na drugiego rodzica;
11. prośenie dziecka o szpiegowanie drugiego rodzica;
12. prośenie dziecka o zachowanie tajemnicy przed drugim rodzicem;
13. odnoszenie się do drugiego rodzica po imieniu, a nie „mama” lub „tata”;
14. odnoszenie się do nowej znaczącej osoby jako „mama” lub „tata”;
15. zmiana imienia dziecka w celu usunięcia powiązania z drugim rodzicem;
16. zatajanie informacji pochodzących od drugiego rodzica;
17. podważanie autorytetu drugiego rodzica.

Baker i Chambers (2011) dokonali na podstawie *Kwestionariusza strategii Bakera* (BSQ) szacowania stosowania przez rodziców zachowań alienujących. Miara okazała się zarówno wiarygodna, jak i trafna. Wynik spójności wewnętrznej wyniósł $>0,9$, a osoby z rodzin rozwiedzionych / będących w separacji osiągały we wszystkich 20 pozycjach wyniki wyższe od osób z rodzin pełnych. W wielu innych badaniach, w których wykorzystywano BSQ (ponad 2500 osób), stwierdzono, że narzędzie cechuje się wysoką spójnością wewnętrzną, a także koreluje dodatnio z depresją, niskim poziomem poczucie własnej wartości, lękiem i trudnościami z zaufaniem innym (por. Baker, Ben Ami, 2011; Baker, Brassard, 2013; Baker, Eichler, 2014; Baker, Verrocchio, 2013).

Badacze proponują kilka czynników, które mogą mieć znaczenie dla pojawienia się zachowań alienujących: cechy osobowości członków rodziny, jakość relacji między rodzicami, jakość relacji rodzic-dziecko, więzi i kontakty rodziców z ich rodzinami pochodzenia oraz czynniki społeczne (Fidler, Bala., 2010, Fidler, Bala, 2020; Verrocchio i in., 2018; Roma i in., 2021a, Harman i in., 2019).

Z badań wynika, że rodzice alienujący posługują się takimi mechanizmami obronnymi jak projekcja, zaprzeczanie, rozszczepienie, idealizacja i dewaluacja (Bernet i in., 2018; Gordon i in., 2008) oraz prezentują cechy i zachowania wskazujące na zaburzenia osobowości (histrioniczne, paranoiczne, narcystyczne i borderline) oraz psychopatologię (nadużywanie substancji psychoaktywnych, psychozy, tendencje samobójcze). Dodatkowo, na rozłąkę z dzieckiem reagują raczej złością niż smutkiem i poczuciem utraty (Demby, 2009; Fidler, Bala, 2010; Johnston i in., 2005; Verrocchio i in., 2018). Inne ujawnione w badaniach cechy charakteryzujące rodzica alienującego to silna zazdrość, (nad)wrażliwość emocjonalna, zależność od innych (w tym także od dziecka), impulsywność, słabe granice ja-inni, czarno-białe spostrzeganie świata i ludzi, brak poczucia winy i wyrzutów sumienia oraz trudność w przyjęciu odpowiedzialności za problemy, które pojawiły się w rodzinie pod wpływem działań tego rodzica (Harman i in., 2016; Harman i in., 2018).

Alienujący rodzic tworzy z dzieckiem międzypokoleniową koalicję (zwaną przez wybitnego terapeutę rodzinnego Jaya Haleya perwersyjnym trójkątem). Ten mechanizm jest związany z przeniesieniem nieuporządkowanej żałoby tego rodzica związanej z rozwodem i rozpadem rodziny na relację z dzieckiem poprzez nieprawidłowe i zniekształcone praktyki rodzicielskie, które wywołują u dziecka konflikt lojalności. Dziecko znajduje się w sytuacji, w której musi dokonać wyboru między rodzicami w związku z ich konfliktem jako (byłymi) małżonkami (Childress, 2017).

Wyniki badania prowadzonych pod kierunkiem Roma'y (Roma i in., 2021a; Roma i in., 2021b) z wykorzystaniem *Minnesockiego wielowymiarowego inwentarza*

osobowości (MMPI-2) ujawniły, że matki alienujące prezentowały się w korzystnym świetle jako nadmiernie cnotliwe. Najciekawszy wynik tego badania dotyczył tendencji do bycia nadmiernie wrażliwymi i nadmiernie reagującym na opinie innych, a także podejrzliwymi, racjonalizującymi i obwiniającymi innych za własne problemy. Dodatkowo, w profilu zaznaczyły się również tendencje do bycia sztywnym i racjonalizującym w opiniach oraz postawach. Profile osobowości MMPI-2 badanych matek, które alienowały dzieci od ojca, przedstawiały skłonność do prezentowania siebie jako osoby przystosowane społecznie i psychologicznie oraz ufne, a jednocześnie próbujące zaprzeczyć wrogości i negatywnym impulsom, deklarujące wysokie standardy moralne oraz wyrażające skrajnie naiwne i optymistyczne postawy wobec innych, którzy są postrzegani jako uczciwi i bezinteresowni.

Chociaż zaburzenia osobowości niekoniecznie będą stanowić czynnik ryzyka PA, to ich zdiagnozowanie ma znaczenie dla identyfikacji sytuacji i specyfiki dynamiki rodziny, które mogłyby negatywnie wpływać na dziecko. Poznanie profilu osobowości rodziców prezentujących zachowania alienujące w sytuacji konfliktu, separacji małżonków lub rozwodu może pomóc opracować skuteczne interwencje i określić, jaki typ wsparcia psychologicznego (specjalistycznego) pomoże poprawić funkcjonowanie dorosłych i chronić dziecko (Mercer, 2019; Poustie i in., 2018; Templer i in., 2017).

Odrzucanie rodzica przez dziecko nie jest naturalne i jeżeli nie została stwierdzona przemoc lub zaniedbanie ze strony rodzica, to można podejrzewać, że rodzic, który pozostaje bliżej dziecka, przejawia zachowania alienujące (Harman i in., 2018; Kruk, 2018).

Wyniki badań dotyczących różnic płciowych w zakresie skłonności do wykorzystywania zachowań alienujących nie są spójne. Istnieją doniesienia, z których wynika, że matki i ojcowie wydają się być sprawcami z podobnym prawdopodobieństwem (Harman, Leder-Elder, Biringen, 2016), ale mogą wykorzystywać różne rodzaje zachowań (np. matki mogą używać bardziej pośrednich, a ojcowie bardziej bezpośrednich form agresji; López, Iglesias, García, 2014). Inne badania wskazują natomiast, że częściej zachowania alienujące pojawiają się w grupach matek niż ojców (Austin i in., 2013; Poustie i in., 2018), co może być związane m.in. z kontekstem kulturowym. Mimo zmiany w postrzeganiu i realizowaniu ról rodzicielskich, polegającej na większym angażowaniu się ojców w proces opiekuńczo-wychowawczy, w wielu krajach to nadal matki są pierwszoplanowymi opiekunami niezależnie od struktury rodziny. Po rozwodzie dzieci częściej pozostają pod opieką kobiet, które spędzają w związku z tym z nimi więcej czasu, decydują o ich codzienności, ale też tworzą z nimi głębszą, bardziej zależną relację. Jak wskazują wyniki badań, istotnym

czynnikiem jest czas spędzany z dzieckiem – im jest on dłuższy, tym większe ryzyko pojawienia się zachowań alienujących w sytuacji konfliktu okołorozwodowego (Johnston, Sullivan, 2020).

Warte podkreślenia jest to, że matki, które stosują rodzicielskie zachowania alienujące, są oceniane lepiej niż ojcowie (Harman, Biringen i in., 2016). Prawdopodobnie uprzedzenia związane z płcią wpływają na to, jak traktuje się PA w sądach rodzinnych (Lorandos, 2017). W badaniach ujawniono natomiast różnice między matkami a ojcami alienującymi w zakresie charakterystyk osobowości (Carr i in., 2005; Fariña i in., 2017; Harman i in., 2020; Harman i in. 2021; Mazza i in., 2019). Matki wykazywały wyższy poziom niepokoju i depresji (Baker, 2010; Johnston i in., 2005; Warshak, 2010) i charakteryzowały się histrionicznym, zależnym i pasywno-agresywnym rysem osobowości. Ojcowie (którzy byli jednak rzadziej badani) wykazywali natomiast głównie paranoidalne, narcystyczne i impulsywne cechy osobowości (Verrocchio i in., 2018).

RODZIC ALIENOWANY – RODZIC NA CELOWNIKU (TARGETED PARENT)

Analiza piśmiennictwa pozwala stwierdzić, że spośród osób uwikłanych w sytuację PA najmniej uwagi poświęca się rodzicowi alienowanemu, a dodatkowo – nawet jeśli gromadzono o nim informacje, to źródłem były przede wszystkim dzieci i ich bezpośredni opiekunowie (Lee-Maturana i in., 2018).

Rodzice alienowani tracący kontakt z dziećmi ponoszą natomiast poważną stratę (Boss, 2016) – ich dzieci są nieobecne fizycznie, ale obecne psychicznie, co powoduje, że doświadczają „żałoby bez prawa głosu”. Brak rozwiązania stawia tych rodziców w stanie zawieszenia (Knight, Gitterman, 2019). Ich poczucie beznadziejności i bezradności może prowadzić do depresji, poczucia winy, lęku lub emocjonalnego paraliżu (Boss, 2016). Niejednoznaczność straty powoduje, że odmawia się im możliwości otwartej rozmowy o swoich uczuciach i pozostawia się ich bez wyrazów współczucia i wsparcia ze strony innych (Doka, 2002). To z kolei uniemożliwia im pełne zaangażowanie się w proces żałoby, także wówczas, gdy faktycznie już utracili kontakt z dzieckiem (Lenhardt, 1997).

Doświadczenia rodziców alienowanych są uważane przez niektórych autorów za konsekwencje przemocy, której doświadczali w rodzinie ze strony rodzica alienującego dziecko (Haines i in., 2020). Wyniki badań sugerują, że rodzice ci cierpią po cichu, niektórzy rozważając samobójstwo jako sposób na zakończenie cierpienia (Baker, Fine, 2014a; Balmer i in., 2017; Poustie i in., 2018).

Dla alienowanych rodziców skutki wydają się podobne do innych form przemocy w związku (Harman, Bernet, Harman, 2019). Rodzice ci skarżą się, że doświadczają depresji (Taylor-Potter, 2015) i lęku, odsetek samobójstw jest wśród nich wysoki (Baker, Verrocchio, 2015; Balmer, Matthewson, Haines, 2018), stoją oni także w obliczu znacznej izolacji społecznej spowodowanej zachowaniami alienatora (np. utrata przyjaciół) lub niskimi kompetencjami w zakresie radzenia sobie z emocjami (Harman i in., 2018).

W konsekwencji bycia wyobcowanym od dziecka rodzice alienowani cierpią na depresję, stany lękowe, zespół stresu pourazowego, mają problemy ze snem, tracą poczucie własnej wartości i obwiniają się za sytuację, w której znaleźli się wraz z dzieckiem (Baker, 2010; Baker, Andre, 2008; Baker, Darnall, 2006; Balmer i in., 2018; Giancarlo, Rottmann, 2015; Vassiliou, Cartwright 2001).

W piśmiennictwie są również doniesienia o poczuciu bycia krzywdzonym przez alienującego rodzica (Goldberg, Goldberg, 2013), zszokowanym, zdesperowanym, zdezorientowanym, samotnym (Baker, Fine, 2014a) sfrustrowanym, złym i przestraszonym (Baker, 2010; Baker, Andre, 2008; Baker, Darnall, 2006; Wasiliou, Cartwright 2001) w odpowiedzi na alienację. Niektórzy autorzy wskazują, że alienowani rodzice ponoszą koszty zarówno emocjonalne, jak i finansowe, które zagrażają ich dobremu samopoczuciu (Balmer i in., 2017; Poustie i in., 2018). W przeglądzie analitycznym Lee-Maturan, Metthewson, Dwan i Norris (2020), obejmującym 54 rodziców alienowanych, w tym 28 ojców i 26 matek (większość z Australii, ale także z Wielkiej Brytanii, Nowej Zelandii, USA i Kanada), 44% badanych zgłosiło, że nie radzi sobie dobrze lub wcale z byciem alienowanym rodzicem. Osiemdziesiąt dziewięć procent rodziców alienowanych zgłaszało emocjonalne konsekwencje sytuacji, takie jak depresja (33%), stres (23%), zaburzenia lękowe (21%) i zespół stresu pourazowego (15%), zaburzenia adaptacyjne (4%), napady paniki (2%), niska samoocena (2%), brak pewności siebie (2%) oraz utrata tożsamości (2%) (Lee-Maturana i in., 2020). W niektórych przypadkach wskazane problemy były diagnozami klinicznymi, a nie samodiagnozami. Około 74% tej grupy rodziców opisało problemy behawioralne, takie jak zaburzenia snu (43%) i próby samobójcze (23%). Niektórzy uczestnicy powiedzieli, że wielokrotnie próbowali popełnić samobójstwo (Lee-Maturana i in., 2020). Ponad połowa (59%) wskazała, że PA wpłynęła na ich finanse i zdolność do pracy. Trudności finansowe były spowodowane kwotami wydawanymi na prawników, procedury sądowe czy alimenty. Badani zgłaszali także, że tracili pracę z powodu stresu i trudności z wykonywaniem obowiązków zawodowych lub z powodu czasu, jaki spędzili w sądzie. Zniekształcenia poznawcze odnotowano u 57% badanych, wśród nich negatywne automatyczne myśli (NAT), takie jak wszystko lub nic, nadmierne

uogólnianie, czytanie w myślach, katastrofizowanie, etykietowanie i personalizacja. Ogólne problemy ze zdrowiem fizycznym odnotowano u 33% rodziców (np. utratę lub wzrost masy ciała, bóle głowy, ból w klatce piersiowej, arytmie i gruźlicę).

U 22% badanych rodziców wystąpiły konsekwencje dla życia społecznego: wycofanie, izolowanie się, odrzucanie przyjaciół, utarta przyjaciół i relacji intymnych. W badaniach Roma i in. (2021a, 2021b) z wykorzystaniem MMPI-2 wykazano, że ojcowie alienowani mieli obniżony nastrój i poziom energii do radzenia sobie z problemami, a także wykazywali skłonność do unikania rzeczywistości poprzez angażowanie się w fantazję i marzenia. W porównaniu z grupą składającą się z rozwiedzionych ojców niealienowanych ojcowie alienowani ujawniali preferencję do samotności lub przebywania w małej grupie przyjaciół ze względu na nieśmiałość i trudności w relacjach społecznych. Ze względu na pozostawanie w długotrwałym konflikcie z matką dziecka adaptowali się do wysokiego poziomu konfliktu interpersonalnego i społecznego.

PODSUMOWANIE

Celem niniejszego artykułu było zaproponowanie systemowej perspektywy do rozumienia mechanizmów związanych z PA. Tym samym chcieliśmy zwrócić uwagę na konieczność uwzględnienia funkcjonowania wszystkich członków systemu rodzinnego w procesie diagnozy i rozpoznawania problemu PA, a także różnicowania go od innych form krzywdzenia. Według naszych założeń ważna jest ocena funkcjonowania nie tylko dziecka uwikłanego w skonfliktowaną relację dorosłych, ale także charakterystyk i funkcjonowania każdego z rodziców (alienowanego i alienującego). Dodatkowo, zgodnie z propozycjami autorów współczesnych modeli PA (por. m.in. Johnston i Sullivan, 2020), w ocenie sytuacji należy również uwzględnić takie czynniki jak relacje w rodzinach generacyjnych, relacje w podsystemie rodzeństwa, a także dynamika konfliktu dorosłych przed i po rozłące (separacji) lub w trakcie rozwodu oraz jakość współpracy rodzicielskiej podjętej wobec decyzji o rozstaniu.

Analiza dostępnego piśmiennictwa dotyczącego PA pozwala sformułować wnioski oraz wskazówki, które mogą być pomocne w diagnozie problemu i różnicowaniu go m.in. z przejawami bezpośredniego krzywdzenia dziecka.

Po pierwsze, coraz więcej badań wskazuje, że PA jest formą przemocy emocjonalnej, m.in. z uwagi na podobne konsekwencje długoterminowe. Z badań wynika, że dorośli alienowani jako dzieci cierpią na poważne długoterminowe skutki nadużyć, których doświadczyli w dzieciństwie, takie jak niska samoocena, negatywny stosunek do samego siebie, pozabezpieczne przywiązanie, poczucie winy, lęk,

depresja i skłonność do nadużywania substancji psychoaktywnych (Baker, 2005a; Baker, Verrocchio, 2013). Osoby alienowane od rodzica jako dzieci w dorosłym życiu mają trudności z zaufaniem innym ludziom oraz stworzeniem relacji intymnej opartej na głębokiej więzi uczuciowej, a także mają problemy z komunikowaniem się z własnymi dziećmi (Aloia, Strutzenberg, 2019; Hartman i in., 2018). Podobnie zatem, jak w przypadku innych form przemocy, problem PA powinien być rozpatrywany jako obciążenie, którego konsekwencje mogą doświadczać także kolejne pokolenia. Analiza PA z perspektywy procesu międzypokoleniowej transmisji wzorców relacji rodzinnych ujawnia się jako kolejne zagadnienie, ważne z perspektywy naukowej i praktycznej.

Po drugie, współczesne doniesienia potwierdzają występowanie objawów PA wyodrębnionych przez Gardnera (1985; 1998a; 1998b; 2002b). W piśmiennictwie pojawiła się ciekawa propozycja narzędzia – *Skali alienacji rodzicielskiej* autorstwa Rowlands (2019) do oceny ośmiu wyodrębnionych przez Gardnera przejawów PA. Analiza czynnikowa potwierdziła istnienie sześciu czynników:

1. prowadzenie kampanii na rzecz oczernienia wyalienowanego rodzica;
2. przekonanie dziecka o niezależności jego poglądów;
3. bezwarunkowe wsparcie okazywane rodzicowi preferowanemu;
4. obecność w narracji dziecka tzw. zapożyczonych scenariuszy;
5. rozprzestrzenianie się wrogiego nastawienia dziecka na członków rodziny pochodzenia i przyjaciół rodzica alienowanego;
6. brak pozytywnego nastawienia w stosunku do rodzica niepreferowanego.

Ostatni z wymienionych czynników nie był uwzględniony w oryginalnej koncepcji Gardnera. W skali nie wyodrębniły się z kolei trzy wcześniej opisywane czynniki:

1. brak poczucia winy,
2. mało spójne i nierealistyczne uzasadnienia dla odrzucenia rodzica (alienowanego),
3. brak ambiwalencji w stosunku do niepreferowanego rodzica.

Poza wykazaniem, że te trzy czynniki mogą mieć mniejsze znaczenie w identyfikacji PA autorka narzędzia podaje również inne wyjaśnienia o charakterze metodologicznym i psychometrycznym. Wskazuje tym samym na potrzebę dalszej pracy nad skalą, jednak niewątpliwie jest to ciekawa propozycja, również do przeprowadzenia adaptacji narzędzia do warunków polskich¹.

---

1 Autorki niniejszego artykułu poczyniły już pierwsze kroki, uzyskując zgodę autorki narzędzia na rozpoczęcie prac nad adaptacją Skali alienacji rodzicielskiej.

Po trzecie, zarówno analizy kliniczne, jak i badania naukowe wskazują, że alienowane dzieci zachowują się inaczej niż dzieci, które są odseparowane od rodzica z powodu doświadczenia przemocy w relacji z nim. Objawem ważnym w identyfikacji PA (wyodrębnionym także przez Rowlands podczas przygotowywania *Skali alienacji rodzicielskiej*) i różnicującym z innymi formami krzywdzenia dziecka wydaje się być brak pozytywnego nastawienia do rodzica niepreferowanego. Baker, Burkhard i Kelly (2012) podają w swoim doniesieniu, że tylko wyalienowane dzieci twierdziły, że nie mają pozytywnych wspomnień o odrzuconym rodzicu, nie zidentyfikowały ani jednego pozytywnego aspektu tego rodzica, nie wyrażały zainteresowania naprawą związku i nie potrafiły dostrzec jakichkolwiek słabych stron u rodzica preferowanego. Podobnie Bernet i in. (2018) nie znaleźli wyrazu mieszanych uczuć u wyobcowanych dzieci, które postrzegały jednego rodzica jako całkowicie dobrego, a drugiego jako całkowicie złego, co nie było widoczne nawet u dzieci zaniedbanych i porzuconych przez rodzica. Dla kontrastu, dzieci maltretowane i zaniedbywane, które zostały zabrane z domu, konsekwentnie tęsknią za agresywnym rodzicem, chcą się z nim spotkać, obwiniają się za nadużycia i minimalizują negatywny wpływ przemocy (Baker, Creegan, Quinones, Rozelle, 2016).

Po czwarte, samo obserwowanie jawnych zachowań dziecka nie wystarczy jednak do trafnej diagnozy różnicowej między alienacją a przemocą ani diagnozy przypadków złożonych. Przegląd piśmiennictwa skłania do stwierdzenia, że ocena ta wymaga zrozumienia znaczenia zachowań w kontekście. Dogłębnej analizie powinna być poddana m.in. relacja dziecka z rodzicem niepreferowanym w okresie całego życia dziecka. W przypadkach alienacji często okazuje się bowiem, że dziecko pozostawało w dobrych relacjach z rodzicem do momentu pojawienia się problemów w diadzie rodzicielskiej. Powinno to wzmocnić czujność diagnostyczną w kierunku rozważenia zachowań alienujących jako potencjalnej przyczyny takiego stanu rzeczy (Bernet, Baker, 2013; Darnall, 2011; Friedlander, Walters, 2010, Reay, 2015). Nadal jednak występowanie realnego krzywdzenia dziecka musi być brane pod uwagę. Czasem PA nakłada się na faktyczne krzywdzenie w przeszłości, chociażby w formie pośredniej – dziecko jest świadkiem konfliktów, angażuje się w nie i może doświadczać krzywdy (także bezpośrednio, w trakcie kłótni rodziców; Johnston, Sullivan, 2020).

Po piąte, istotne jest również uwzględnienie funkcjonowania każdego z rodziców w zakresie jego predyspozycji indywidualnych i praktyk opiekuńczo-wychowawczych. W diagnozie różnicowej powinny być zatem uwzględniane cechy rodzica alienującego, który może sprawiać wrażenie chroniącego, silnie związanego z dzieckiem, a w rzeczywistości prezentować cechy psychopatologiczne, przyczyniając się tym samym do zaburzenia nie tylko relacji dziecka z drugim rodzicem, ale

jego całościowego rozwoju we wszystkich sferach. Patologiczny wpływ rodzicielski polega w tym przypadku na zniekształcaniu doświadczania przez dziecko smutku, żalu i straty związanej z rozwodem na „gniew i urazę, chęć zemsty” (Kernberg, 1977), które są identyczne z tym, jak sam rodzic przetwarza i przeżywa doświadczenie rozwodu. W takiej sytuacji zalecana jest separacja od rodzica alienującego o wyraźnych cechach osobowości narcystycznej lub borderline, które uniemożliwiają mu skuteczne przetwarzanie smutku, żalu i doświadczeń związanych ze stratą, jaką jest rozwód i rozpad rodziny (Childress, 2017). W przypadku rodzica alienowanego należy natomiast odróżnić przejawy psychopatologii od objawów nieprzeżytej żałoby po utracie kontaktu z dzieckiem, żałoby, która często nie może znaleźć ujścia i zrozumienia ze strony nawet najbliższego otoczenia tego rodzica. Badania prowadzone z udziałem rodziców alienowanych wskazują na ich postawę rezygnacyjną, która może przyczyniać się do osłabiania więzi uczuciowej, rezygnacji z kontaktu, a w konsekwencji nawet do całkowitego zaniku relacji. Opozycyjne i sztywne zachowanie rodzica alienującego oraz zrezygnowana i pełna bezradności postawa rodzica alienowanego mogą stanowić poważne przeszkody dla psychoterapeutów i mediatorów rodzinnych pracujących nad przywróceniem równowagi w systemie i odbudowaniem relacji dziecko – rodzic alienowany.

Badania nad PA zawsze były podejmowane z orientacją na konkretny cel, ponieważ inicjowane były w odpowiedzi na potrzeby specjalistów z dziedziny prawa i zdrowia psychicznego pracujących z rodzinami dotkniętymi tym problemem. Wydaje się, że coraz lepiej rozumiemy mechanizm PA, w tym zwłaszcza funkcjonowanie dziecka uwikłanego w konflikt rodziców. Przyczynia się do tego m.in. włączanie nowych perspektyw, w tym proponowanej przez autorki perspektywy systemowej czy też teorii przywiązania, która została zastosowana przez innych autorów (Childress, 2017; Lowenstein, 2010) w celu lepszego zrozumienia problemu odrzucenia rodzica przez dziecko w sytuacji okołorozwodowej. Potrzebne jest jednak pogłębienie rozumienia dynamiki funkcjonowania dorosłych członków systemu rodzinnego uwikłanych w problem PA, tak rodzica alienującego, jak i alienowanego. Ważne może być ustalenie, jakie jest globalne rozpowszechnienie problemu, jakie grupy demograficzne mogą być najbardziej narażone na występowanie PA czy jakie wzorce zachowań alienujących wiążą się z różnymi poziomami nasilenia objawów PA u dziecka. Dzięki m.in. wdrażaniu nowych metod oceny problemu PA, i tym samym coraz bardziej precyzyjnemu diagnozowaniu, adwokaci i specjaliści zdrowia psychicznego zajmujący się dziećmi będącymi w centrum sporów o opiekę będą mogli coraz wcześniej zalecać odpowiednie interwencje i udzielać efektywnego wsparcia.

E-maile autorek: [magdalena.blazek@gumed.edu.pl](mailto:magdalenablazek@gumed.edu.pl),
aleksandra.lewandowska-walter@ug.edu.pl.

BIBLIOGRAFIA

- Aloia, L. S., Strutzenberg, C. (2019). Parent-child communication apprehension: The role of parental alienation and self-esteem. *Communication Reports*, 32(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/08934215.2018.1514641>.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fifth edition*. Waszyngton, DC: American Psychiatric Association.
- APSAC. (1995). *Psychosocial evaluation of suspected psychological maltreatment in children and adolescents. Practice Guidelines*. American Professional Society on the Abuse of Children.
- Austin, W. G., Fieldstone, L., Pruett, M. K. (2013). Bench book for assessing parental gatekeeping in parenting disputes: Understanding the dynamics of gate closing and opening for the best interests of children. *Journal of Child Custody*, 10(1), 1–16.
- Baker, A. J. (2005a). The long-term effects of parental alienation on adult children: A qualitative research study. *The American Journal of Family Therapy*, 33(4), 289–302.
- Baker, A. J. (2005b). The cult of parenthood: A qualitative study of parental alienation. *Cultic Studies Review*, 4(1), 1.
- Baker, A. J. (2006). Patterns of parental alienation syndrome: A qualitative study of adults who were alienated from a parent as a child. *The American Journal of Family Therapy*, 34(1), 63–78.
- Baker, A. J. (2020). Reliability and validity of the four-factor model of parental alienation. *Journal of Family Therapy*, 42(1), 100–118.
- Baker, A. J., Andre, K. (2008). Working with alienated children & their targeted parents: Suggestions for sound practices for mental health professionals. *Annals of the American Psychotherapy Association*, 11(2), 10–18.
- Baker, A. J., Ben-Ami, N. (2011). To turn a child against a parent is to turn a child against himself: The direct and indirect effects of exposure to parental alienation strategies on self-esteem and well-being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(7), 472–489.
- Baker, A. J., Brassard, M. R. (2013). Adolescents caught in parental loyalty conflicts. *Journal of Divorce & Remarriage*, 54(5), 393–413.
- Baker, A. J., Chambers, J. (2011). Adult recall of childhood exposure to parental conflict: Unpacking the black box of parental alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 52(1), 55–76.

- Baker, A. J., Darnall, D. (2006). Behaviors and strategies employed in parental alienation: A survey of parental experiences. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45(1-2), 97-124.
- Baker, A. J., Eichler, A. (2014). College student childhood exposure to parental loyalty conflicts. *Families in Society*, 95(1), 59-66.
- Baker, A. J., Fine, P. R. (2014). *Surviving parental alienation: A journey of hope and healing*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Baker, A. J., Verrocchio, M. C. (2013). Italian college student-reported childhood exposure to parental alienation: Correlates with well-being. *Journal of Divorce & Remarriage*, 54(8), 609-628.
- Baker, A. J., Burkhard, B., Albertson-Kelly, J. (2012). Differentiating alienated from not alienated children: A pilot study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(3), 178-193.
- Baker, A. J., Creegan, A., Quinones, A., Rozelle, L. (2016). Foster children's views of their birth parents: A review of the literature. *Children and Youth Services Review*, 67, 177-183.
- Balmer, S., Matthewson, M., Haines, J. (2018). Parental alienation: Targeted parent perspective. *Australian Journal of Psychology*, 70(1), 91-99.
- Bernet, W., Baker, A. J. (2013). Parental alienation, DSM-5, and ICD-11: Response to critics. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 41(1), 98-104.
- Bernet, W., Gregory, N., Reay, K. M., Rohner, R. P. (2018). An objective measure of splitting in parental alienation: The parental acceptance-rejection questionnaire. *Journal of forensic sciences*, 63(3), 776-783.
- Binggeli, N. J., Hart, S. N., Brassard, M. R. (2001). *Psychological maltreatment of children*. Sage.
- Blagg, N., Godfrey, E. (2018). Exploring parent-child relationships in alienated versus neglected/emotionally abused children using the Bene-Anthony family relations test. *Child Abuse Review*, 27(6), 486-496.
- Błażek, M., Lewandowska-Walter, A. (2017). *Rozwód jako proces: perspektywa dorosłych i dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Boss, P., Bryant, C. M., Mancini, J. A. (2016). *Family stress management: A contextual approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Carr, G. D., Moretti, M. M., Cue, B. J. (2005). Evaluating Parenting Capacity: Validity Problems With the MMPI-2, PAI, CAPI, and Ratings of Child Adjustment. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36(2), 188.
- Childress, C. A. (2017). *The Attachment-Related Pathology of "Parental Alienation"*. Pobrane z: <https://drcachildress.org>.

- Clawar, S. S., Rivlin, B. V. (2013). *Children held hostage, second edition: Identifying brainwashed children, presenting a case, and crafting solutions*. Chicago, IL: American Bar Association.
- Czerederecka, A. (2008). Manipulowanie dzieckiem przez rodziców rywalizujących o udział w opiece. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 7(4), 15–34.
- Cummings, E. M., Davies, P. T. (2010). *Marital conflict and children: An emotional security perspective*. Nowy Jork, NY: Guilford Press.
- Darnall, D. (2011). The psychosocial treatment of parental alienation. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 20(3), 479–494.
- Doka, K. (2002). How could God. W: J. Kauffman (red.), *Loss of the assumptive world: A theory of traumatic loss* (s. 49–54). Nowy Jork, NY: Routledge.
- Drozd, L. M., Olesen, N. W. (2004). Is it abuse, alienation, and/or estrangement? A decision tree. *Journal of child custody*, 1(3), 65–106.
- Fariña, F., Redondo, L., Seijo, D., Novo, M., Arce, R. (2017). A meta-analytic review of the MMPI validity scales and indexes to detect defensiveness in custody evaluations. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 17(2), 128–138.
- Fidler, B. J., Bala, N. (2010). Children resisting postseparation contact with a parent: Concepts, controversies, and conundrums. *Family Court Review*, 48(1), 10–47.
- Fidler, B. J., Bala, N. (2020). Concepts, controversies and conundrums of “alienation”. Lessons learned in a decade and reflections on challenges ahead. *Family Court Review*, 58(2), 576–603.
- Friedlander, S., Walters, M. G. (2010). When a child rejects a parent: Tailoring the intervention to fit the problem. *Family Court Review*, 48, 98–111.
- Garber, B. D. (2011). Parental alienation and the dynamics of the enmeshed parent-child dyad: Adultification, parentification, and infantilization. *Family Court Review*, 49(2), 322–335. <https://doi.org/10.1111/j.1744-1617.2011.01374.x>.
- Garber, B. D. (2020). Dynamics, not diagnoses. *Family Court Review*, 58(2), 368–370.
- Gardner, R. A. (1985). Recent trends in divorce and custody litigation. *The Academy Forum*, 29(2), 3–7. Nowy Jork, NY: The American Academy of Psychoanalysis.
- Gardner, R. A. (1998a). *The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals* (2 wyd.). Cresskill, NJ: Creative Therapeutics.
- Gardner, R. A. (1998b). The parental alienation syndrome: What is it and what data support it? Comment. *Child Maltreatment*, 3(4), 309–312. <https://doi.org/10.1177%2F1077559598003004001>.
- Gardner, R. A. (1999). Differentiating between parental alienation syndrome and bona fide abuse-neglect. *American Journal of Family Therapy*, 27(2), 97–107.
- Gardner, R. A. (2002a). Denial of the parental alienation syndrome also harms women. *American Journal of Family Therapy*, 30(3), 191–202.

- Gardner, R. A. (2002b). Parental alienation syndrome vs. parental alienation: which diagnosis should evaluators use in child-custody disputes? *American Journal of Family Therapy*, 30(2), 93–115.
- Gardner, R. A. (2003). Does DSM-IV have equivalents for the parental alienation syndrome (PAS) diagnosis? *American Journal of Family Therapy*, 31(1), 1–21. <https://doi.org/10.1080/01926180301132>.
- Giancarlo, C., Rottmann, K. (2015). Kids Come Last: The Effect of Family Law Involvement in Parental Alienation. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences: Annual Review*, 9, 27–42.
- Godbout, E., Parent, C. (2012). The life paths and lived experiences of adults who have experienced parental alienation: A retrospective study. *Journal of Divorce & Remarriage*, 53(1), 34–54.
- Gordon, R. M., Stoffey, R., Bottinelli, J. (2008). MMPI-2 findings of primitive defenses in alienating parents. *The American Journal of Family Therapy*, 36(3), 211–228.
- Haines, J., Matthewson, M. L., Turnbull, M. (2020). *Understanding and managing parental alienation: A guide to assessment and intervention*. Nowy Jork, NY: Routledge.
- Hands, A. J., Warshak, R. A. (2011). Parental alienation among college students. *The American Journal of Family Therapy*, 39(5), 431–443.
- Harman, J. J., Bernet, W., Harman, J. (2019). Parental alienation: The blossoming of a field of study. *Current Directions in Psychological Science*, 28(2), 212–217.
- Harman, J. J., Kruk, E., Hines, D. A. (2018). Parental alienating behaviors: An unacknowledged form of family violence. *Psychological Bulletin*, 144(12), 1275–1299. <https://doi.org/10.1037/bul0000175>
- Harman, J. J., Leder-Elder, S., Biringen, Z. (2016). Prevalence of parental alienation drawn from a representative poll. *Children and Youth Services Review*, 66, 62–66.
- Harman, J. J., Leder-Elder, S., Biringen, Z. (2019). Prevalence of adults who are the targets of parental alienating behaviors and their impact. *Children and Youth Services Review*, 106, 104471, 1–13.
- Harman, J. J., Lorandos, D., Biringen, Z., Grubb, C. (2020). Gender differences in the use of parental alienating behaviors. *Journal of Family Violence*, 35, 459–469. <https://doi.org/10.1007/s10896-019-00097-5>.
- Harman, J. J., Maniotes, C. R., Grubb, C. (2021). Power dynamics in families affected by parental alienation. *Personal Relationships*, 28(4), 883–906.
- Hart, S. N., Brassard, M. R., Baker, A. J. L., Chiel, Z. A. (2018). Psychological Maltreatment of Children. W: J. B. Klika, J. R. Conte (red.), *The APSAC Handbook on Child Maltreatment* (s. 145–162). Thousand oaks: CA: Sage.

- Houchin, T. M., Ranseen, J., Hash, P. A., Bartnicki, D. J. (2012). The parental alienation debate belongs in the courtroom, not in DSM-5. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 40(1), 127–131.
- Johnston, J. R. (2003). Parental alignments and rejection: An empirical study of alienation in children of divorce. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, 31(2), 158–170.
- Johnston, J. R., Sullivan, M. J. (2020). Parental alienation: In search of common ground for a more differentiated theory. *Family Court Review*, 58(2), 270–292.
- Johnston, J. R., Walters, M. G., Olesen, N. W. (2005). Is it alienating parenting, role reversal or child abuse? A study of children's rejection of a parent in child custody disputes. *Journal of Emotional Abuse*, 5(4), 191–218.
- Kelly, J. B., Johnston, J. R. (2001). The alienated child: A reformulation of parental alienation syndrome. *Family Court Review*, 39(3), 249–266.
- Kernberg, O. F. (1977). Boundaries and structure in love relations. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 25(1), 81–114.
- Knight, C., Gitterman, A. (2019). Ambiguous loss and its disenfranchisement: The need for social work intervention. *Families in Society*, 100(2), 164–173.
- Konopka, A., Samochowiec, J. (2009). Zespół alienacji rodzicielskiej- co powinien wiedzieć profesjonalista. *Psychiatria*, 6(3), 103–110.
- Kruk, E. (2018). Parental alienation as a form of emotional child abuse: Current state of knowledge and future directions for research. *Family Science Review*, 22(4), 141–164.
- Lee-Maturana, S., Matthewson, M., Dwan, C., Norris, K. (2019). Characteristics and experiences of targeted parents of parental alienation from their own perspective: A systematic literature review. *Australian Journal of Psychology*, 71(2), 83–91.
- Lenhardt, A. M. C. (1997). Grieving disenfranchised losses: Background and strategies for counselors. *The Journal of Humanistic Education and Development*, 35(4), 208–216.
- López, T. J., Iglesias, V. E. N., García, P. F. (2014). Parental alienation gradient: Strategies for a syndrome. *The American Journal of Family Therapy*, 42(3), 217–231.
- Lorandos, D. (2017, November). Parental alienation in the United States: 1985–2016. In *Association of Family and Conciliation Courts Regional Conference, Milwaukee, WI*.
- Lowenstein, L. F. (2010). Attachment theory and parental alienation. *Journal of Divorce & Remarriage*, 51(3), 157–168. <https://doi.org/10.1080/10502551003597808>.
- Mazza, C., Orrù, G., Burla, F., Monaro, M., Ferracuti, S., Colasanti, M., Roma, P. (2019). Indicators to distinguish symptom accentuators from symptom producers in individuals with a diagnosed adjustment disorder: A pilot study on inconsistency subtypes using SIMS and MMPI-2-RF. *PLoS One*, 14(12), e0227113.

- Mercer, J. (2019). Are intensive parental alienation treatments effective and safe for children and adolescents? *Journal of Child Custody*, 16(1), 67–113.
- Milchman, M. S., Geffner, R., Meier, J. S. (2020). Ideology and rhetoric replace science and reason in some parental alienation literature and advocacy: A critique. *Family Court Review*, 58(2), 340–361.
- Monè, J. G., Biringen, Z. (2006). Perceived parent-child alienation: Empirical assessment of parent-child relationships within divorced and intact families. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45(3–4), 131–156.
- Namysłowska, I., Heitzman, J., Siewierska, A. (2009). Zespół Gardnera: zespół oddzielenia od drugoplanowego opiekuna (PAS): rozpoznanie czy rzeczywistość rodzinna? *Psychiatria Polska*, 43(1), 5–17.
- Pomarańska-Bielecka, M. (2021). Kryminalizacja zjawiska alienacji rodzicielskiej – aktualnie obowiązujący stan prawny i propozycje zmian. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 20(1), 138–158.
- Poustie, C., Matthewson, M., Balmer, S. (2018). The forgotten parent: The targeted parent perspective of parental alienation. *Journal of Family Issues*, 39(12), 3298–3323.
- Reay, K. M. (2015). Family reflections: A promising therapeutic program designed to treat severely alienated children and their family system. *The American Journal of Family Therapy*, 43(2), 197–207.
- Roma, P., Marchetti, D., Mazza, C., Ricci, E., Fontanesi, L., Verrocchio, M. C. (2021a). A Comparison of MMPI-2 Profiles Between Parental Alienation Cases and Custody Cases. *Journal of Child and Family Studies*, 1–11.
- Roma, P., Marchetti, D., Mazza, C., Burla, F., Verrocchio, M. C. (2021b). MMPI-2 Profiles of Mothers Engaged in Parental Alienation. *Journal of Family Issues*, 42(4), 722–740. <https://doi.org/10.1177/0192513X20918393>.
- Rowlands, G. A. (2019). Parental Alienation: A Measurement Tool. *Journal of Divorce and Remarriage*, 60(4), 316–331. <https://doi.org/10.1080/10502556.2018.1546031>.
- Saini, M., Johnston, J. R., Fidler, B. J., Bala, N. (2016). Empirical studies of alienation. W: K. Kuehnle, L. Drozd (red.), *Parenting plan evaluations: Applied research for the family court* (s. 374–430). Oksford: Oxford University Press.
- Simring Milchman, M. (2019) How far has parental alienation research progressed toward achieving scientific validity? *Journal of Child Custody*, 16/2, 115–139. <https://doi.org/10.1080/15379418.2019.1614511>.
- Szenkowski, D. (2021). Wpływ alienacji rodzicielskiej na kondycję psychiczną dzieci i młodzieży w Polsce w sytuacji rozpadu rodziny. *Forum Polityki Kryminalnej*, 2, 1–19.

- Tavares, A., Crespo, C., Ribeiro, M. T. (2020). Psychological adaptation and beliefs in targeted parents: A study in the context of parental alienation. *Journal of Child and Family Studies*, 29(8), 2281–2289.
- Taylor-Potter, S. (2015). *Effects of past parental alienation and ongoing estrangement from adult children on non-custodial parents as they age*. Long Beach, CA: California State University.
- Templer, K., Matthewson, M., Haines, J., Cox, G. (2017). Recommendations for best practice in response to parental alienation: Findings from a systematic review. *Journal of Family Therapy*, 39(1), 103–122.
- Vassiliou, D., Cartwright, G. F. (2001). The lost parents' perspective on parental alienation syndrome. *American Journal of Family Therapy*, 29(3), 181–191.
- Verrocchio, M. C., Baker, A. J., Bernet, W. (2016). Associations between exposure to alienating behaviors, anxiety, and depression in an Italian sample of adults. *Journal of Forensic Sciences*, 61(3), 692–698.
- Verrocchio, M. C., Baker, A. J., Marchetti, D. (2018). Adult report of childhood exposure to parental alienation at different developmental time periods. *Journal of Family Therapy*, 40(4), 602–618.
- Verrocchio, M. C., Marchetti, D., Carrozzino, D., Compare, A., Fulcheri, M. (2019). Depression and quality of life in adults perceiving exposure to parental alienation behaviors. *Health and quality of life outcomes*, 17(1), 1–9.
- Warshak, R. A. (2003). Bringing sense to parental alienation: A look at the disputes and the evidence. *Family Law Quarterly*, 37, 273–290.
- Warshak, R. A. (2013). Severe cases of parental alienation. W: D. Lorandos, W. Bernet, S. R. Sauber (red.), *Parental alienation: The handbook for mental health and legal professionals* (s. 125–162). Springfield, IL: Charles C Thomas Publisher.
- Warshak, R. A. (2015). Ten parental alienation fallacies that compromise decisions in court and in therapy. *Professional Psychology: Research and Practice*, 46(4), 235–249.
- Warshak, R. A. (2020). When evaluators get it wrong: False positive IDs and parental alienation. *Psychology, Public Policy, and Law*, 26(1), 54–68. <https://doi.org/10.1037/law0000216>.

PARENTAL ALIENATION AND EMOTIONAL ABUSE – A SYSTEMIC APPROACH IN THE DIAGNOSIS OF THE PROBLEM

In the article parental alienation is analyzed from the perspective of a psychological diagnosis that makes it possible to distinguish it from the child's reaction to the actually abusive parent. First of all, it should be pointed out that alienating influence on a child is a form of emotional violence and leads to effects similar to those occurring in other forms of child abuse. It is not enough to give opinions and draw conclusions solely on the basis of the child's diagnosis. Based on contemporary models of parental alienation, we propose a systemic approach to its diagnosis, in which it is necessary to take into account: the psychological characteristics of the child's functioning, the characteristics of the functioning of parents and their interactions, the motivational basis of alienation, as well as the relationship of each parent with the child. The text ends with some suggestions that can diagnose parental alienation, differentiate this situation with other forms of violence, and signal complex situations in which the child experiences many forms of abuse.

KEYWORDS

PARENTAL ALIENATION, VIOLENCE, FAMILY AS A SYSTEM, DIFFERENTIAL DIAGNOSIS

Cytowanie:

Błażek, M., Lewandowska-Walter, A. (2022). Alienacja rodzicielska a przemoc emocjonalna – podejście systemowe w diagnozie problemu. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 21(1), 13–38.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa–Użycie niekomercyjne–Bez utworów zależnych 3.0 Polska.

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI

www.ms.gov.pl

FUNDUSZ
SPRAWIEDLIWOŚCI

Sfinansowano ze środków – Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości